

Η βούληση του συνέρχεσθαι και οι μορφές του πολιτικού

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του Marcel Detienne
«ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΕΜΕΙΣ»)

ΣΤΙΣ ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ της Ευρώπης και της Αμερικής είναι αρκετά διαδεδομένη η άποψη ότι η δημοκρατία έπεσε από τον ουρανό, μια για πάντα, στην αρχαία Ελλάδα, και μάλιστα σε μια μόνο πόλη, την Αθήνα του Περικλή. Με αυτή την πόλη άλλες, πιο επαναστατικές, απαρχές δημοκρατιών αρχίζουν ασμένως ένα διάλογο, τον οποίο ξαναβρίσκουμε συνεχώς από το 18ο αιώνα και μετά. Τα εγκαίνια της δημοκρατίας κατέχουν σημαντική θέση στη μνήμη των Ευρωπαίων: οι Ιταλοί αναφέρονται με ευχαρίστηση στο κοινοτικό κίνημα του 12ου και του 13ου αιώνα, οι Άγγλοι, που πρώτοι τόλμησαν να κόψουν το κεφάλι ενός βασιλιά, στρέφονται με ανταρέσκεια προς τις Commons [συνελεύσεις των μελών της Βουλής των Κοινοτήτων], ενώ οι Γάλλοι διαθέτουν κάποιους σοβαρούς λόγους για να ευνοήσουν τη ριζοσπαστική τομή του 1789. Όλες αυτές οι εθνικές παραδόσεις είναι σεβαστές και αξιοσέβαστες, ανήκουν σε μια υπό διαμόρφωση Ευρώπη, και οι ιστορικοί των διαφορετικών εθνών δεν παρέλειψαν να αποδείξουν τα γερά θεμέλιά τους, αποφεύγοντας την ίδια στιγμή επιμελώς μια σύγκριση που δεν καθιστούσε αναγκαία, κατά τη γνώμη τους, την υπογράμμιση της χρονολογικής διαφοράς: μια σύγκριση που θα μπορούσε να πληγώσει την εθνική μνήμη, της οποίας άγρυπνοι θεματοφύλακες, κυρίως στην Ευρώπη, είναι από τη φύση τους οι γραμματείς της Ιστορίας.

Πολλαπλές απαρχές

Έκτοτε, πάρα πολύ συχνά οι ιστορικοί του πολιτικού, ακολουθούμενοι κατά πόδας από τους πολιτικούς επιστήμονες, περιορίζουν την αντιπαράθεση μεταξύ αρχαίων και σύγχρονων δημοκρατιών σε αξιολογικές κρίσεις, από τις οποίες η πιο ενδιαφέρουσα οδηγεί στο ερώτημα αν, πραγματικά, οι Αθηναίοι γνώρισαν «τη» δημοκρατία. Διότι η Αθήνα, κατά προτίμηση η Αθήνα του Θουκυδίδη, φαίνεται ότι είναι εδώ και δύο σχεδόν αιώνες ο μοναδικός συνομιλητής των δύο πλευρών του Ατλαντικού, οι οποίες αποικίστηκαν από «αληθινές» δημοκρατίες: δοξασμένος να είναι ο Θεός, καθώς και ο Ιωάννης- Παύλος Β', ο Προφήτης του. Θα συμφωνήσουμε πως ο καθένας γνωρίζει ή μπορεί με ευκολία να μάθει ότι κατά τις απαρχές του κοινοτικού κινήματος στην Ιταλία επιστρατεύονται δεκάδες πόλεις, επί δύο αιώνες, μεταξύ του 11ου και του 13ου αιώνα, ενώ στην αρχαία Ελλάδα πολλές εκατοντάδες ολιγάριθμων κοινοτήτων εφάρμοζαν πειραματικά για περισσότερο από τρεις αιώνες μορφές ενός πολιτικού με κλίση προς την ισότητα. Όπως η πιο μικρή κοινότητα στην Τοσκάνη ή στη Βενετία μπαίνει σε μια περιπέτεια υιοθετώντας επιλογές που θα την οδηγήσουν σε μια συγκεκριμένη ιστορική πορεία, έτσι καθεμιά από τις μικροσκοπικές εκείνες πόλεις της Σικελίας ή των ακτών της Μαύρης Θάλασσας θα επινοήσει για λογαριασμό της, από τον 8ο αιώνα π.Χ., τρόπους διαβούλευσης και λήψης αποφάσεων όσον αφορά τις «κοινές υποθέσεις». Η μικρή κωμόπολη του Δράκοντα ή του Σόλωνα, η Αθήνα-χωριό δηλαδή των ταπεινών απαρχών, αντιπροσωπεύει μόνο έναν τύπο πόλης μεταξύ δεκάδων άλλων, οι οποίες απολαμβάνουν την ίδια ελευθερία να αποκτήσουν πρωτόγνωρες πρακτικές κοινής ζωής.

Η σύγκριση, με διαφορετικό όμως τρόπο από τις πολιτικές συζητήσεις του καφενειού, μας ενθαρρύνει εξαρχής να αποδράσουμε από τις κλειστές θύρες του ατέρμονου «αρχαιοελληνικού πολιτισμού». Εδώ και τριάντα περίπου χρόνια, το πεδίο της σύγκρισης επεκτείνεται

σε άλλες κοινωνίες και σε νέες ηπείρους¹. Οι ιστορικοί της Ουκρανίας, για παράδειγμα, και του ρωσικού κόσμου ανακάλυψαν εκ νέου τις τόσο παράξενα «δημοκρατικές» συνθήκες των Κοζάκων από το 15ο ως το 17ο αιώνα². Την ίδια εποχή, ανθρωπολόγοι που μελετούσαν στη Νότια Αιθιοπία τα συστήματα συγγένειας ανακάλυψαν γηγενείς πρακτικές συνέλευσης που σκιαγραφούσαν τους «τόπους του πολιτικού», όπως τους αποκάλεσε ένας από τους μελετητές τους, ο Marc Abeles³.

Χωρίς να αναμένουμε τα ευρήματα άλλων παρατηρητών του ανθρώπου -οι οποίοι σήμερα ανησυχούν πολύ μήπως κατηγορηθούν για εθνογραφική παρενόχληση-, είναι δυνατό να επισημάνουμε ένα πλήθος επινοήσεων αυτών των «τόπων του πολιτικού» σε κοινωνίες απομακρυσμένες μεταξύ τους στο χρόνο και στο χώρο. Οι Οσολό των ορέων Γκάμο, οι οποίοι κατοικούν στη Νότια Αιθιοπία από το 19ο αιώνα, δε φαίνεται, τουλάχιστον μέχρι τώρα, να έχουν συμβουλευτεί τα κοινοτικά αρχεία της Σιένας ή του Αρέτσο και οι Κοζάκοι του Ζαπορόζιε, το 15ο αιώνα, μάλλον δε βρήκαν στην Ιλιάδα, και ακόμα λιγότερο στα Μέγαρα Υβλαία, στη Σικελία, την ιδέα της αγοράς και του κύκλου της κοινοτικής συνέλευσης, που χρονολογούνται τουλάχιστον από τον 8ο αιώνα π.Χ. Όσο για τους Γάλλους της Συντακτικής Συνέλευσης του 1789, αν και ήταν πολύ καλά πληροφορημένοι για το αγγλικό σύστημα που έχει πίσω του πολλούς αιώνες εμπειρίας, φάνηκαν να αισθάνονται το χρέος και την επιθυμία να επινοήσουν τα πάντα στο λιγότερο ή περισσότερο παρθένο έδαφος αυτού που θα αποκληθεί στη συνέχεια Παλαιό Καθεστώς. Οι ανθρωπολόγοι έμαθαν στους ιστορικούς που διαθέτουν μεγάλη ελευθερία ώστε να μη δεσμεύονται από τους εξαναγκασμούς του τάγματος που τους κυβερνά ότι διαφορετικοί πολιτισμοί στην Αφρική και στο σλαβικό κόσμο εφάρμοσαν, χθες και σήμερα, μορφές «δημοκρατίας» σε συνελεύσεις που συγκαλούνταν για τη διαβούλευση των «κοινών υποθέσεων» της ομάδας. Δεν υπάρχει οσολικό θαύμα, όπως δεν υπάρχει αρχαιοελληνικό ή κοζάκινο θαύμα, ό,τι κι αν λένε.

Τόποι «του» πολιτικού

Πολιτικό ή τόποι του πολιτικού. Το κοινό αίσθημα αρέσκειται να πιστεύει ότι όχι μόνο το πολιτικό ή η πολιτική έπεσε από τον ουρανό, μια ωραία πρωία, και μάλιστα στην «κλασική» Αθήνα, με τη θαυματουργή και επικυρωμένη μορφή της δημοκρατίας, αλλά ότι είναι αυτόνομο πως μια εξάισια γραμμική ιστορία μάς οδηγεί από το χέρι από την εποχή της Αμερικανικής Επανάστασης περνώντας από τη «Γαλλική Επανάσταση» μέχρι τις δυτικές κοινωνίες μας, τόσο βαθιά πεπεισμένες ότι η αποστολή τους είναι να προσηλυτίσουν όλους τους λαούς στην αληθινή θρησκεία της δημοκρατίας.

Δεν έπαγα να επιδεικνύω, εδώ και αλλού, τον πιο φιλόστοργο σεβασμό μου προς τη «φυλή των ελληνοιστών» και, πλήρης από αυτό το όμορφο συναίσθημα, φρόντισα να μάθω περισσότερα σχετικά με τις απαρχές κάποιων από τις εκατοντάδες μικρές πόλεις που

---

¹ Ήδη υπερασπίστηκα την άποψη και εργάστηκα προς την κατεύθυνση αυτή στο Comparer l'incomparable, ό.π., σ. 105-127 [στα ελληνικά: Συγκρίνοντας τα μη συγκρίσιμα, ό.π., σ. 115-137]. Marcel DETIENNE (επιμ.), Qui veut prendre la parole?, ό.π. («Des pratiques d'assemblée aux formes du politique», σ. 13-30· «Retour sur comparer et arrêt sur comparables», σ. 415-428).

² Πβ. τις μελέτες του Iaroslav Lebedynsky, που περιγράφονται στη συμβολή του «Les Cosaques, rites et metamorphoses d'une démocratie guerrière», στο Qui veut prendre la parole?, ό.π., σ. 147-170.

³ Σε αυτή τη συγκριτιστική σκέψη σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Marc Abeles. Πρώτα με το βιβλίο του Le lieu du politique, Societe d'ethnologie, Παρίσι, 1983, έπειτα με το άρθρο του «Revenir chez les Ochollo», στο

ξεπροβάλλουν μεταξύ του 8ου και του 6ου π.Χ. αιώνα⁴. Πρέπει ωστόσο να πω ότι από τη μια ήπειρο στην άλλη -ο ελληνισμός είναι οικουμενικός και «καθολικός»-, ιστορικοί με παράσημα, θάνατες της γαλλικής Ακαδημίας και σοφοί με αυστηρά γερμανική αυθεντία φιλονικούν με τόση φιλοφροσύνη όσο και μαχητικότητα, για ποιο πράγμα; για την επινόηση του πολιτικού στην αρχαία Ελλάδα, φυσικά, αλλά κυρίως για τη χρονολογία γέννησής του, τόπο, ημέρα, ώρα, για το χρώμα των οφθαλμών του, το φύλο του, μέγιστο ζήτημα στις πανεπιστημιούπολεις μας, καθώς το πολιτικόν είναι ένα ψευδοουδέτερο που μας κληροδότησαν τα αρχαία ελληνικά, όπου φαίνεται να το πρόσθεσε ένας ομιλητής που ήρθε από την Αλικαρνασσό στην Αθήνα, κάποιος Ηρόδοτος.

Μόλις ενημερώθηκα για το ζήτημα, απομακρύνθηκα για λόγους «υγιεινής» από την αρχαιοελληνική πόλη, χωρίς να χάνω χρόνο και χαρτί για την καταγραφή των ενδυμασιών που της επιφυλάσσουν στο Μόναχο, στο Καρτιέ Λατέν ή στο Κέμπριτζ, για να αναφέρω μόνο τους πιο φημισμένους οίκους της Υψηλής Ραπτικής. Όπως μπορεί να συμβεί στον καθένα, μου έτυχε να συναντήσω ανθρώπους που ισχυρίζονται σε δημόσιο χώρο ότι κάθε κοινωνία είναι πολιτική, ότι το πολιτικό είναι η εξουσία ή ότι όλα αρχίζουν πάντοτε με τη διάκριση του φίλου και του εχθρού. Τίποτε δεν υπήρχε στην περίπτωση αυτή που να με οδηγήσει στη δημιουργία κενού ή κάτι παρόμοιου. Με μια λέξη, να απορρίψω κάθε προηγούμενο ορισμό «του» πολιτικού.

Η βούληση του συνέρχεσθαι

Δημιουργία κενού, αλλά μέχρι ποιο σημείο; Μέχρι τις πρακτικές της συνέλευσης, πρακτικές που συναντάμε σε συνθήκες απαρχών, επομένως, σε όσο γίνεται πιο απλές μορφές. Εξηγούμαστε. Πρακτικές συνέλευσης και, πιο συγκεκριμένα, της βούλησης του συνέρχεσθαι. Πρώτος προσανατολισμός: βούληση του συνέρχεσθαι, έστω, αλλά γιατί; Για να συζητηθούν οι κοινές υποθέσεις. Δεύτερος προσανατολισμός, ο οποίος δεν είναι αθώος, διότι έφτασα να κάνω μια πολύ προσδιορισμένη επιλογή. Δεν πρόκειται να συγκαλέσουν συνέλευση για να πάνε για ψάρεμα, ούτε για να ανταλλάξουν βρισιές ή απειλές. Γνωρίζω πως όρια που φαίνονται συμπαγή και σίγουρα μπορούν να γίνουν διάτρητα και αβέβαια, αλλά οι διαδικασίες ομιλιών που τείνουν προς μια ιδέα για «αυτό που είναι κοινό» οριοθετούν ίσως μια προσωρινή αρχή αυτής της «βούλησης του συνέρχεσθαι» όπου μπορεί να κατασκευαστεί κάτι το πολιτικό, και μάλιστα ένας «τόπος του πολιτικού». Πρόκειται για έναν «πειραματικό» συγκριτισμό.

Στην προσεκτική επιλογή της «βούλησης του συνέρχεσθαι για να συζητηθούν οι κοινές υποθέσεις» υπάρχει, νομίζω, ένα πρώτο πλεονέκτημα: η εκκίνηση από μια κατηγορία που είναι εύκαμπτη χωρίς να είναι τόσο ρευστή. Δεν πρόκειται για ένα κοινό παράδειγμα, όπως αυτό του «πολιτικού ουμανισμού», που προτάθηκε από τον John Pocock, αυτό το *vivere civile*, ένα μηχανισμό με τον ηγεμόνα ως πολιτικό παράγοντα και συνεταίρους, πρώτης ποιότητας κατά το φλωρεντινό τρόπο, τον πολίτη, το ρήτορα και τον εμπνευσμένο νομοθέτη. Εξαιρετικό λήμμα σίγουρα για τον αγγλοσαξονικό κόσμο, μετά το 16ο αιώνα, αλλά το ίδιο ελάχιστα εξαγωγίμο με την κατηγορία «αυτοκρατορία». Οι συγκριτιστές που δυσπιστούν με τα «ομόλογα» πρέπει να αποφεύγουν σαν τη χολέρα τα λεγόμενα «εγκυκλοπαιδικά λήμματα» των Κοινωνικών Επιστημών. Κάνω έκκληση στον αμερόληπτο παρατηρητή, αν υπάρ-

---

⁴ Βασικό βιβλίο για τα ζητήματα των αρχαίων ελληνικών πόλεων: Françoise Ruzfi, *Deliberation et Pouvoir dans la cite grecque. De Nestor a Socrate*, Publications de la Sorbonne, Παρίσι, 1997. Πβ. τη συμβολή της «Des cites grecques: en guerre et en deliberation», στο *Qui veut prendre la parole?*, ό.π., σ. 171-189.

χει ακόμη: η βούληση του συνέρχεσθαι με τη συγκεκριμένη απόχρωση δεν είναι ούτε μια πολύ τοπική κατηγορία ούτε μια πολύ γενική έννοια του είδους «τα περιλαμβάνω όλα».

Η κατηγορία που χρησιμοποιήσαμε για μια έρευνα, ήδη δημοσιευμένη σήμερα,⁵ ξεκινά λοιπόν κατευθείαν με μια σειρά ερωτήσεων που σχετίζονται με συγκεκριμένες πρακτικές. Ποιος ξεκινά τη διαδικασία του συνέρχεσθαι; Είναι οποιοσδήποτε από την ομάδα; Ένας γέροντας, ένας άνθρωπος με κύρος, ένας εκλεγμένος ηγέτης; Ένα άτομο προικισμένο με θρησκευτικές εξουσίες; Πού συνέρχεται η συνέλευση; Σε έναν τόπο που δεν είναι πάντα ο ίδιος ή σε ένα χώρο σηματοδοτημένο, μια σταθερή τοποθεσία, διευθετημένη, και μάλιστα με αρχιτεκτονική μορφή; Πρόκειται για έναν τελετουργικό τόπο; Διακριτικά; Επίσημα; Ποιος ανοίγει μια τέτοια συνέλευση; Πώς κλείνει; Ποιος προεδρεύει και πώς; Προηγείται ή όχι ένα περιορισμένο συμβούλιο; Και τι είδους; Υπάρχει ένα είδος ημερήσιας διάταξης; Πώς παίρνουν το λόγο; σύμφωνα με ποιες χειρονομίες; Αν γίνεται συζήτηση, ποια μορφή παίρνει; Με ή χωρίς «αντιπαράθεση»; Και το ημερολόγιο των συνελεύσεων; Με τι ρυθμό γίνονται αυτές; Τι αναζωογονεί αυτή τη βούληση του συνέρχεσθαι; Υπάρχει μια τελική απόφαση; Με επευφημίες; Ψηφίζουν υψώνοντας τα χέρια; Με μυστική ψηφοφορία; Κατά πλειοψηφία; Τι καθοριστικά έχει η μειοψηφία; Τι ισχύει για την απαρτία και την αναλογία της με το σύνολο μιας συνέλευσης και μιας κοινότητας;

Όσο η κοινή προσέγγιση εθνολόγων και ιστορικών προχωρεί και όσο τα ερωτήματα ξεκαθαρίζουν, τόσο οι διαφορές πολλαπλασιάζονται προς όφελος του πειραματισμού. Διαπιστώνουμε ότι δεν πρόκειται παρά για την πρόσκληση να στοχαστούμε πάνω στην πολυπλοκότητα της κατασκευής κάποιου πράγματος που θα μπορούσε να είναι «το πολιτικό».

Το άλλο πλεονέκτημα του λήμματος «βούληση του συνέρχεσθαι» είναι ότι επιτρέπει εύκολα την παρατήρηση σε βάθος μιας σειράς κοινωνιών τόσο διαφορετικών και πολύ απομακρυσμένων μεταξύ τους, όπως είναι οι ιταλικές κοινότητες του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα, τα βουδιστικά μοναστήρια της Ιαπωνίας, οι Γάλλοι της Συντακτικής Συνέλευσης, οι Κοζάκοι της ίδια εποχής με τον Ηγεμόνα του Μακιαβέλι, οι Οσολό της σημερινής Αιθιοπίας, οι Κιρκάσιοι του προηγούμενου αιώνα, οι Σενούφο της Ακτής του Ελεφαντοστού, οι κοσμικοί αξιωματούχοι της δυτικής εκκλησίας στο Μεσαίωνα, χοντροί και λιπαροί, μέσα στις γούνες τους, οι μικροσκοπικές πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας και της Σικελίας: με δυο λόγια, καμιά εικοσαριά πολιτισμοί που επιστρατεύτηκαν στη διάρκεια του πρώτου σταδίου μιας συλλογικής εξερεύνησης. Είκοσι κοινωνίες, όχι γενικά, αλλά σε μικροσηματισμούς, που αναλύθηκαν από εκείνες και εκείνους που τους μελετούν από μέσα, συχνά εδώ και είκοσι χρόνια.

Πρέπει να το επαναλάβω: δεν έπαψα ποτέ να μαθαίνω από τη συντροφιά τους και πρώτα πρώτα ότι έπρεπε να αδειάσουμε το τραπέζι εργασίας από τα βαριά κακόγουστα μιμιπελό, όπως κράτος ή δημοκρατία, διαθέσιμα σε όλα τα σουπερμάρκετ των ανθρωπιστικών επιστημών. Στη συνέχεια, να εξαγνιστούμε από κάθε φαντασίωση καταγωγής. Να λησμονήσουμε, ακόμα κι αν μας κοστίζει, τις πρωτόγονες ορδές που απεικονίζονται στα κινηματογραφικά έργα της προτίμησής μας. Να αφήσουμε στο ντουλάπι την αγία οικογένεια της δυτικής, αν όχι ινδοαρείας, παιδικότητάς μας. Να θέσουμε τέλος στο βασίλειο της «κοινότητας», αυτής της σκοτεινής μήτρας που γεννήθηκε κατευθείαν από τη φύση ή, χειρότερα, «βγήκε από τα χέρια του Θεού», όπως συνήθιζε να λέει ο Tocqueville, ναι ο Tocqueville.

---

⁵ Πρόκειται για το Marcel DETIENNE (επιμ. και διεύθ.), *Qui veut prendre la parole?*, ό.π., έρευνα που εγκαινίασα το 1992, στη Μασσαλία, όπου με ανέμεναν τα πρώτα εμπόδια (σ. 417-418) και ολοκλήρωσα στη «συνεδριακή» της φάση στο Παρίσι, στο Fondation des Sciences politiques (το έτος 2000).

Συγκρίνοντας τις απαρχές

Ξεκινούμε από απλές μορφές, παρατηρούμε πρακτικές απαρχών, δουλεύουμε σε μικροσηματισμούς, διότι αυτοί ανάγονται ευκολότερα σε «συγκρίσιμα» μεγέθη, από ό,τι οι σύνθετες ή ημισύνθετες καταστάσεις που ασφυκτιούν μέσα στους μακροσηματισμούς τους. Βεβαίως, οι απαρχές είναι πολλαπλές και δε μοιάζουν μεταξύ τους. Μπορεί να συμβούν άλλοτε σε έναν κενό σχεδόν χώρο, σε ένα παρθένο έδαφος ή σε μια αλφαδιασμένη βάση, κι άλλοτε σε αρκετά πολύπλοκα πλαίσια. Η κίνηση γέννησης αυτού που θα αποκαλούσαμε «τόπο του πολιτικού» δεν είναι ποτέ η ίδια από τη μια κοινωνία στην άλλη. Για τους πρώτους Κοζάκους, ανθρώπους που αυτοανακηρύσσονται ελεύθεροι, υπάρχει πρώτα η στέπα και η παγωμένη σιωπή της. Για τόσες λιλιπούτειες πόλεις που σχεδιάζονται στην άμμο της Μεγάλης Ελλάδας, η γη είναι κατ' αρχάς παρθένα και κατά κάποιον τρόπο ακατοίκητη, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως. Αντιθέτως, για τους επαναστάτες της Ναυτικής Κομόνας στην Πίζα, το 1080, υπάρχει η πόλη, οι ευγενείς της, οι δυνάμεις της αυτοκρατορίας κι εκείνες που βρίσκονται κοντά στην Εκκλησία. Μπροστά στους Γάλλους της Συντακτικής Συνέλευσης σε αναζήτηση ενός κύκλου που θα καλύπτει το ημικύκλιό του, υπάρχει αυτό που σύντομα θα ονομαστεί Παλαιό Καθεστώς, ο βασιλιάς και μια κοινωνία με τάξεις και προνόμια προς διάλυση και συντριβή με χτυπήματα σφυριού.

Ας επικεντρώσουμε την προσοχή μας στους Γάλλους της Συντακτικής Συνέλευσης, αυτούς τους μεταλλαγμένους του 1789. Να μια γοητευτική απαρχή που παρατηρείται εύκολα και η οποία, με βάση την ισχυρότατη «βούληση του συνέρχεσθαι» προκειμένου να συζητηθούν οι υποθέσεις όλων (εδώ η διατύπωση βρίσκει το στόχο της), επινοεί με πάθος μια σειρά πρακτικών συνελεύσεων, φαντάζεται έναν πρωτόγνωρο χώρο για να υποδεχτεί μόνιμες διαβουλεύσεις των «αντιπροσώπων του έθνους», που διαθέτουν, καταρχήν, ίσο δικαίωμα λόγου για οτιδήποτε αφορά το καλό του λαού, ενός λαού που σύντομα θα γίνει ο μεγάλος κυρίαρχος. Παράλληλα με τις πολλαπλές πρακτικές αναπτύσσεται μια πολυφωνική σκέψη σχετικά με τον πρωτόγνωρο τόπο ενός πολιτικού που αποκηρύσσει κάθε προηγούμενο. Ιδιότητα των απαρχών που επιτρέπουν να δούμε πώς ξεκινούν κάποιοι σχηματισμοί, ποια στοιχεία συναρθρώνονται για να δώσουν μορφή στην ιδέα μιας κοινότητας, στους όρους ενός είδους κυριαρχίας της ομάδας αυτής καθεαυτής, στην πνευματική αρχιτεκτονική ενός δημόσιου χώρου, στο προσχέδιο ενός είδους ιδιότητας του πολίτη.

Η σύγκριση με το πιο μακρινό αποτελεί ένα πνευματικό παιχνίδι που προσφέρει την ευχαρίστηση του πειραματισμού με πολλούς και χωρίς βιασύνη. Θα ήθελα να δώσω ένα δείγμα υποδεικνύοντας κατευθείαν μερικά από τα πιθανά συγκρίσιμα αντικείμενα στο ευρύ πεδίο του «Ποιος θέλει να λάβει το λόγο;», σύμφωνα με τον τίτλο που επιλέχθηκε για τη συγκριτική έρευνα, ο οποίος δανείζεται τη διατύπωση του κήρυκα που κηρύσσει την έναρξη της συνέλευσης σε μια αρχαία ελληνική πόλη.

Ο απλούστερος τρύπιος για να γίνει αυτό συνίσταται στη ρευστοποίηση μιας σειράς εννοιών που φαίνονται να αντιδρούν σωστά στο πεδίο της «βούλησης του συνέρχεσθαι» με πολύ καλά προσδιορισμένους σκοπούς. Θα συγκρατήσω τρεις από αυτές: την έννοια των «κοινών» ή των κοινών υποθέσεων στη συνέχεια, την έννοια της «ιδιότητας του πολίτη», θέτοντάς τη σε διπλά εισαγωγικά τέλος, το ζεύγος «ομοιότητα- ισότητα».

Για τα κοινά

«Φέρνω στο προσκήνιο συγκεκριμένους τρόπους του συνέρχεσθαι» σημαίνει ότι έχω την ευκαιρία να παρατηρήσω πώς μπορούν να κατασκευαστούν αναπαραστάσεις των κοινών υποθέσεων μέσα από πρακτικές βούλησης του συνέρχεσθαι σ' έναν τόπο. Βούληση: θα

επιμείνω σ' αυτή λίγο παραπάνω. Κάποιοι άνθρωποι συγκεντρώνονται, άλλοι συνέρχονται. Ένας αρχηγός, ένας βασιλίσκος μπορεί να συγκαλέσει μια συνέλευση· ένα επεισόδιο, ένα ατύχημα, κάτι που προκαλεί την περιέργεια μπορεί να προκαλέσει μια συγκέντρωση περαστικών. Συνεχίστε το δρόμο σας, δεν υπάρχει τίποτε να δείτε. Η βούληση του συνέρχεσθαι με συγκεκριμένους σκοπούς αποτελεί πάντοτε έργο μιας μειονότητας, η οποία οφείλει να είναι δραστήρια. Τι είναι αυτό που μπορεί λοιπόν να την κινητοποιήσει; Θα μπορούσαμε να ξαναθέσουμε το ερώτημα σχετικά με κάποιους τύπους ανθρώπων που ασκούν μεγαλύτερη επίδραση, χωρίς να αναμένουμε κάποια εξήγηση.

Επέλεξα τη διατύπωση του αρχαίου κήρυκα όχι επειδή είναι ελληνική - κανείς δεν μπορεί να με υποψιαστεί για ελληνομανία- αλλά επειδή εισάγει μια «βούληση» χωρίς την οποία αυτό το πολιτικό στοιχείο, ένα μεταξύ άλλων, στρεφόμενο προς τις υπό διαβούλευση κοινές υποθέσεις, δεν μπορεί ούτε να θεσμοθετηθεί ούτε να επεκταθεί. Παραδοξότητα ενός τόπου που προορίζεται για τη διαβούλευση των κοινών υποθέσεων μεταξύ ατόμων από τη φύση τους διαφορετικών και στιγμιαία άνισων. Η «βούληση του συνέρχεσθαι» φαίνεται να επιβάλλεται σιγά σιγά μέσα από κάποιες πρακτικές και ένα είδος σκηνοθεσίας που θα αποκαλύψουν στην κοινότητα ένα είδος μιας πρώτης κυριαρχίας της ομάδας αυτής καθεαυτής. Συζητώ τις υποθέσεις τις λεγόμενες «για όλους», μιλώ γι' αυτό που μπορεί να κατανοηθεί και να αναγνωριστεί ως το πιο ουσιαστικό για την ομάδα, σημαίνει, για την κοινότητα που επιχειρεί αυτή τη διεργασία -και αυτό είναι πολύ σημαντικό-, δίνω νέες αναπαραστάσεις μέσα από ιδιαίτερες πρακτικές και συγκλίνοντες συμβολισμούς.

Δεν υπάρχει τίποτε πιο ευάλωτο από έναν τόπο του πολιτικού ή από έναν τόπο όπου επικρατεί ισότητα. Οι κοσμικοί αξιωματούχοι της Εκκλησίας, αν διαλέξω τυχαία μια κοινότητα, καλούνται να συζητήσουν τρεις φορές την εβδομάδα για τις κοινές υποθέσεις. Επεξεργάζονται ένα σύστημα ισοροπημένης αμοιβής για να αντισταθμίσουν τις τεράστιες ανισότητες μεταξύ τους. Αλλά η universitas, όπως αποκαλείται το «κοινόν» των κοσμικών κληρικών, επιβεβαιώνεται με την επιλογή ενός τόπου κεντρικής συνέλευσης που μπορεί για τους κατοίκους των πόλεων και τους αστούς να είναι το κωδωνοστάσιο ή η αγορά.

Η universitas των αξιωματούχων διαθέτει επίσης ένα κιβώτιο που προορίζεται για τη φύλαξη των αρχείων και μια σφραγίδα που της παρέχει κάποια εξουσία. Οι Κοζάκοι του Ζαπορόζιε ή της περιοχής του Ντον δε συνέρχονται σε καμιά περίπτωση δυο ή τρεις φορές την εβδομάδα, αλλά εφαρμόζουν μια πολύ πιο αυστηρή ισότητα, η οποία καλύπτει αρχικά όλους τους τομείς δραστηριότητας: πόλεμο, κυνήγι, αλιεία, καλλιεργημένα εδάφη. Η «κοινότητα» (τοβαρίστβο στα ουκρανικά) είναι παρούσα, υπάρχει όχι μόνο όταν οι Κοζάκοι σχηματίζουν στη μεγάλη πλατεία έναν μεγάλο κύκλο με πολλές σειρές, αλλά και όταν αποθέτουν στο κέντρο της συνέλευσης τη σφύρα του αρχηγού των πολεμιστών, τη σφραγίδα των δικαστών και το μεγάλο ασημένιο μελανοδοχείο του γραμματέα.

Οι αρχαιοελληνικές πόλεις, προκειμένου να σκεφτούν και να συμβολίσουν «αυτό που είναι κοινό», δεν επινόησαν το νόμισμα ή το θυσιαστικό βωμό, αλλά τη δημόσια εστία με τα χαρακτηριστικά της θεάς Εστίας, την κοινή εστία που αντιστοιχεί στη Vesta των Ρωμαίων. Αυτή ενσαρκώνει την ιδέα της ενωμένης πόλης στο χώρο όπου καθημερινά συγκεντρώνονται οι άρχοντες που είναι υπεύθυνοι για τις κοινές υποθέσεις.

Στη μεσαιωνική Ιαπωνία οι συναθροίσεις των βουδιστών μοναχών παίρνουν άλλη κατεύθυνση. Πριν από τη συνέλευση δίνεται ένας όρκος ένωσης ή αρμονίας, με τον οποίο ο καθένας είναι υποχρεωμένος να κάνει με κάθε τρόπο γνωστό στο σύνολο της κοινότητας ό,τι αφορά «καθέναν και τους υπολοίπους», και το σύνολο των συμμετεχόντων στη συνέλευση θεωρεί ότι η απόφαση ή οι κρίσεις της γίνονται κάτω από το βλέμμα των θεών.

Για τους μονάρχους, οι αποφάσεις τους έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τη βούληση της αυτοκρατορικής αυλής. Στη χώρα των Σενούφο, στην Ακτή του Ελεφαντοστού, στο κέντρο του χώρου που προορίζεται για τη συνέλευση των ισότιμων μνημένων υπάρχει μια κενή θέση, η

θέση της «Γριάς», απ' όπου όλοι εκφωνούν το λόγο τους. Την εποχή της Επανάστασης στη Γαλλία ο Ledoux, αρχιτέκτονας οραματιστής, ήθελε να τοποθετήσει το Βωμό της Πατρίδας (Autel de la Patrie) -μαζί με το Πεθαίνοντας για Αυτήν (Mourir pour Elle)- στο κέντρο του ημικυκλίου της Εθνοσυνέλευσης -έθνος-πατρίδα- και ιδού ένας τόπος του πολιτικού στα όρια της υπερβολής.

Και για τη δικαιοσύνη,

Στη διαδρομή μας μεταξύ τόσο ευχάριστα αντιτιθέμενων πολιτισμών μού φάνηκε ότι η κατηγορία «Δικαιοσύνη» δεν μπορούσε να είναι παράταιρη στη διαμόρφωση αυτού που αποκαλούμε «τόπο του πολιτικού». Ας λησμονήσουμε τα χωριά της Ευρώπης όπου η διάκριση των εξουσιών αποτελεί μέρος του γενέθλιου τοπίου. Είναι δυνατό να υπάρχουν τόποι ισότητας ή τόποι του πολιτικού χωρίς να απαιτείται η θεσμοθέτηση μιας δικαιοσύνης; Μια δικαιοσύνη για όσους θεωρούν, σε αυτό τον τόπο, ότι είναι «όμοιοι» λόγω ορισμένων γνωρισμάτων και επιπλέον «ίσοι», καθώς υποτάσσονται ο ένας στον άλλον ή συνδέονται μεταξύ τους με ένα σύστημα συγγένειας και άνισων υποχρεώσεων. Κοινωνίες που αγνοούν η μία την άλλη μπορούν, μέσα από διαφορετικούς δρόμους, να αποκαλύψουν ότι μια σχέση δικαιοσύνης μεταξύ ίσων και ομοίων δεν είναι αμέτοχη στη θέσπιση του πολιτικού δεσμού. Πιο απλά, φαίνεται ότι μια κοινότητα που αποβλέπει στη θεμελίωση ενός είδους κυριαρχίας πάνω της έχει την τάση να δίνει στον εαυτό της την εξουσία να αποφαίνεται σχετικά με το δίκαιο και το άδικο. Χρειάζεται να ιδρύσει «δικαστήρια», να επιλέξει δικαστές, να σχηματίσει σώματα ενόρκων, διότι ένα από τα πρώτα καθήκοντα μιας συνέλευσης που εκδίδει αποφάσεις και τις εκτελεί θα μπορούσε να είναι η δημιουργία ενός ή κάποιων δικαστηρίων αίματος. Ποιου αίματος; Του αίματος ενός νέου «πολίτη», της αιματοχυσίας που προκαλεί ένα μέλος της κοινότητας, ή ακόμα ένας ξένος, δηλαδή οι «άνθρωποι της χώρας», σ' ένα χώρο τον οποίο η νέα κοινότητα έκανε δικό της θεωρώντας τον ως το πεδίο όπου ασκεί την εξουσία της. Φαίνεται ότι, κάτω από αυτές τις περιστάσεις, μια ανθρωποκτονία σημαίνει άμεση προσβολή για την ίδια την κοινότητα. Αυτή θα συγκροτηθεί σε συνέλευση που αποφασίζει, ανοίγοντας ένα χώρο όπου συνέρχονται όλοι οι «πολίτες», σχηματίζοντας έτσι αυτό που ονομάζουμε λαϊκό δικαστήριο. Μια από τις πιο κρίσιμες αποφάσεις για τις κοινές υποθέσεις και για τη στέρεη θεμελίωση της πρώτης πόλης είναι ίσως η πρόσκληση σε όλους τους πολίτες να συγκροτήσουν ένα ενιαίο δικαστήριο. Στη Φιλαδέλφεια, στη διάρκεια του εξερευνητικού ταξιδιού του στην Αμερική, ο Tocqueville εκφράζει την έκπληξή του μπροστά στη θαυμαστή επινόηση των λαϊκών δικαστηρίων, διότι αυτό, κατά την άποψή του, σημαίνει ότι η πλειοψηφία μπορεί να θεμελιώσει την αλήθεια σε μια δημόσια υπόθεση. Ζήτημα που θεωρεί ότι ανήκει στο δίκαιο της ψηφοφορίας στην πολιτική τάξη, η οποία αναζητείται στα μέσα του 19ου αιώνα μ.Χ. Για τους Κοζάκους, αυτούς τους ελεύθερους ανθρώπους, αυτούς τους πολεμιστές, η σφραγίδα της δικαιοσύνης αποτελεί μέρος της συμβολικής τριάδας με την οποία η κοινότητα καθίσταται παρούσα και αναγνωρίζει τον εαυτό της. Στον κόσμο των ιταλικών κοινοτήτων συμβολαιογράφοι και νομικοί θα αρχίσουν πολύ νωρίς να αποδίδουν δικαιοσύνη για τις υποθέσεις της universitas. Στη Βόρεια Ιταλία, στο Μιλάνο λόγου χάρι, όπως πληροφορούμαι, ο ιδιαίτερος χώρος της δικαιοσύνης των «πολιτών» είναι συχνά αρχαιότερος από το χώρο των συνελεύσεων που εκδίδουν αποφάσεις.

Ας μου επιτραπεί να πω κάπως περισσότερα: η άσκηση μιας δικαιοσύνης που αφορά την κοινότητα ή την πόλη συμβάλλει σημαντικά στην αυτονομία των κοινών υποθέσεων. Ειδικότερα, η δικαιοσύνη μπορεί να βοηθήσει να εντοπίσουμε κάποια γνωρίσματα του ατόμου με την «ιδιότητά του ως πολίτη». Με την εμφάνιση της ποινικής ευθύνης, το άτομο μαθαίνει να χειραφετείται από την «οικογενειακή αλληλεγγύη», εκεί όπου αυτή είχε

ενσκήψει προσπαθεί να γίνει υποκείμενο δικαίου στο χώρο των δικαστηρίων, όπου μπορεί να αναπτυχθεί μαζί με τη δημόσια κατηγορία η υπεράσπιση βάσει επιχειρημάτων. Ένα δίκαιο αρχίζει λοιπόν να μορφοποιείται διακρίνοντας τους βαθμούς ευθύνης και καταρτίζοντας έναν κατάλογο ποινών. Για «εκείνον που λαμβάνει το λόγο», για το «πολιτικό» γίνεσθαι του πολίτη ενός τόπου, νομίζω ότι είναι ένα σημαντικό στάδιο προς την κατεύθυνση του δικαίου ατόμου, αυτού δηλαδή που καλείται να κρίνει δίκαια τους «ίσους» και «ομοίους» του.

Η ιδιότητα του πολίτη: τα πρώτα σκιαγραφήματα

Δεύτερη έννοια που επίσης προσφέρεται για ρευστοποίηση: η «ιδιότητα του πολίτη» που αντιδρά με εξαιρετικό τρόπο στο πεδίο των δυνατοτήτων του πολιτικού. Αρκεί να αναρωτηθούμε, παραδείγματος χάριν, ποιες είναι οι επιθυμητές ή απαιτούμενες ιδιότητες κάποιου από αυτούς που θέλουν τόσο επίμονα να συμμετέχουν σε μια συνέλευση και να μιλήσουν αποκλειστικά για τις κοινές υποθέσεις. Στον κύκλο του «Ποιος επιθυμεί να λάβει το λόγο;» ποιος είναι αυτός «ο πρώτος ρήτορας»; Τι οφείλει να είναι; Τι οφείλει να έχει; Πώς προκρίνεται; Το «ίσο δικαίωμα» των πολιτών που εκδίδεται με διάταγμα, για παράδειγμα, από τη Γαλλική Επανάσταση δεν έχει νόημα έξω από το φιλοσοφικό πλαίσιο του 18ου αιώνα. Σε τι όμως συνίσταται συγκεκριμένα το «δικαίωμα στην ισότητα» όταν ανακηρύσσεται και δημοσιεύεται η Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων μετά τη διάλυση ενός καθεστώτος τάξεων με τα ιεραρχικά τους προνόμια; Δε σημαίνει ότι από τη μια μέρα στην άλλη είκοσι εκατομμύρια πολίτες ξεπροβάλλουν από τη γη ως ενεργοί πολίτες, ασχολούμενοι σε όλα τα επίπεδα του έθνους με τις δημόσιες υποθέσεις. Το 1789 αρκεί κάποιος «να έχει γεννηθεί στη Γαλλία» για να αποκτήσει θεωρητικά το δικαίωμα ισότητας, αλλά όλα τα υπόλοιπα παραμένουν οράματα για τους αγωνιστές των πρώτων συνελεύσεων ή των οργανώσεων. Ας πάρουμε τις ομάδες των διακοσίων ή πεντακοσίων αρχαίων Ελλήνων από εκείνους που θα εγκατασταθούν τον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ. στα παράλια της Σικελίας και της Μαύρης Θάλασσας: η εν δυνάμει «ιδιότητα του πολίτη» αρχίζει με τη χάραξη ενός κύκλου, αποκαλούμενου αγορά -συνέλευση-, εκτός κι αν αυτή αποκτήθηκε με την κλήρωση ενός τεμαχίου γης πριν από την αναχώρηση ή πάνω στο πλοίο. Καθένας που διαθέτει την πανοπλία του φαίνεται ότι έχει ήδη ίσο δικαίωμα στις συζητήσεις και στις θυσίες ζώων που τελούνται από την κοινότητα. Συμμετέχω, έχω μερίδιο, και μάλιστα ίσο μερίδιο, σε όλα όσα ανήκουν στο «κοινό» ή στην πόλη (πόλις) είναι η παλλόμενη καρδιά της πρωταρχικής ιδιότητας του πολίτη, της οποίας το κέντρο τοποθετείται στον καθορισμένο χώρο που προορίζεται για τις συνελεύσεις, τις δημόσιες συζητήσεις, τις λογομαχίες σχετικά με τις κοινές υποθέσεις της ομάδας που μόλις εγκαταστάθηκε. Σε αυτούς τους νέους τόπους ισότητας και ίσως «του πολιτικού» παρατηρείται καλύτερα πώς μπορούν να συναρμοστούν τα συστατικά στοιχεία της «ιδιότητας του πολίτη» εστιασμένης στις «κοινές υποθέσεις». Το να είναι κανείς από τη χώρα και να κατοικεί σε ένα κομμάτι γης δεν είναι αρκετό, πρέπει να αποτελεί μέλος του κύκλου της συνέλευσης που παίρνει αποφάσεις και να συμμετέχει στη δικαιοσύνη, άλλο κύκλο ή κύκλο στο εσωτερικό του κύκλου. Ποια είναι η βούληση και ποια η δυνατότητα της κοινής δράσης των «πολιτών»; Τα έθνη του παρελθόντος και οι διαδοχικοί πειραματισμοί τους είναι πολύ χρήσιμοι σε αυτή τη φάση, για να δώσουν μορφή στα διαφορετικά περιεχόμενα που μπορεί να έχει η ιδιότητα του να είναι κανείς πολίτης και, κατά συνέπεια, στα κριτήρια που επιτρέπουν να διακρίνουμε τους «πολίτες» από τους περαστικούς ή μόνιμα εγκατεστημένους ξένους, να θεσπίσουμε μια σειρά διαβαθμίσεων μεταξύ εκείνων που υποδεχόμαστε και εκείνων που μπορούν να ενσωματωθούν και να «πολιτογραφηθούν»· κι εδώ επίσης σε διάφορους βαθμούς, όπως αν έχουν ή δεν έχουν πρόσβαση σε δημόσιες θέσεις, σε υψηλά αξιώματα, ή

ακόμα σε ουσιαστικές λειτουργίες μέσα στην πόλη ή στην ομάδα. Αργά ή γρήγορα η συνέλευση -universitas ή community- θα αναμένει τον ενεργό πολίτη που είναι προικισμένος με ορισμένες ιδιότητες, προτού απαιτήσει -αυτό είναι φανερό- να διαθέτει ιδιαίτερες αρετές, εκείνες ίσως που θα κατευθύνουν με αποφασιστικό τρόπο μια Respublica (Δημοκρατία των Ρωμαίων) ή το αντίστοιχό της.

Όμοιοι και ίσοι

Τρίτο λήμμα ή έννοια που ευνοεί τη σκέψη: «ομοιότητα-ισότητα». Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η «βούληση του συνέρχεσθαι για να ληφθούν αποφάσεις επί των κοινών υποθέσεων» προϋποθέτει ότι ο καθένας συμφωνεί να αναγνωρίσει στον άλλον που ανήκει στον ίδιο κύκλο μια ομοιότητα ή μια μορφή ισότητας. Η πρώτη τυχούσα αναλογία δε δημιουργεί επαρκή ομοιότητα προκειμένου να διακρίνουμε την πιθανότητα μιας «κοινής υπόθεσης». Ο Rousseau ήταν σε θέση να σκεφτεί ότι η ιδιότητα του πολίτη στους αρχαίους ήταν εμπνευσμένη από μια κοινή ευαισθησία που γεννούσε οικειότητα και συμπάθεια μεταξύ των μελών της ίδιας μικρής πατρίδας. Την εποχή εκείνη πίστευαν ότι η γενική βούληση ήταν φυσική συνέπεια. Η ομοιότητα των συναισθημάτων και των απόψεων δεν είναι βεβαίως ο μόνος δυνατός δρόμος. Οι Κοζάκοι που συμερίζονται την ιδέα ότι είναι «ελεύθεροι άνθρωποι» ανάμεσα σε ηγεμόνες και δουλοπάροικους αποκαλούνται μεταξύ τους «αδελφοί». Πατέρας τους είναι ο ηγέτης τον οποίο επιλέγουν κάθε χρόνο, όταν συνέρχονται σε συνέλευση όλοι οι «αδελφοί», συγχρόνως «όμοιοι» και «ίσοι», λόγω των πρακτικών ισότητας. Στην αρχή, οι Κοζάκοι είναι όλοι τους «ελεύθεροι άνθρωποι», όπως οι δημιουργοί της πρώτης κοινότητας της Πίζας τον 11ο αιώνα είναι ως επί το πλείστον «ελεύθεροι» ναυτικοί, οι οποίοι όμως κοπιάζουν στη θάλασσα κατά τον ίδιο τρόπο. Ενώ άλλοι είναι βουδιστές μοναχοί ή κοσμικοί αξιωματούχοι.

Υπάρχουν κοινωνίες στις οποίες η ομοιότητα και η ισότητα εκφράζονται με σαφή τρόπο σε μια ορισμένη φάση της «βούλησης του συνέρχεσθαι». Στην αρχαία Ελλάδα, στις μικροσκοπικές πόλεις της αρχαϊκής εποχής, καθένας απολαμβάνει ίσα δικαιώματα και ίσο μερίδιο στα προνόμια της «ιδιότητας του πολίτη». Παρόμοια ομοιότητα προϋποθέτει ότι τίθενται σε παρένθεση τα διακριτικά γνωρίσματα των ανθρώπων, οι οποίοι άλλωστε διαφοροποιούνται λόγω του κοινωνικού καθεστώτος ή των σχέσεων συγγένειας. Η αμοιβαία αναγνώριση των μορφών ομοιότητας μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία της ιδέας της κοινότητας ή της πόλης. Όσο για τις πρακτικές ισότητας, αυτές έχουν μια συστατική αρετή: ποσοτική ισότητα πρώτα, είτε πρόκειται για την κατανομή της γης, τη διανομή των λαφύρων ή των τροφών, για παράδειγμα, σε ίσα μερίδια και με κλήρωση. Η γεωμετρική ισότητα ακολουθεί γρήγορα το δρόμο της με διαφορετικές διατυπώσεις. Απομένει το γεγονός ότι η ισότητα, από τη στιγμή που ανακαλύφθηκε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, μπορεί να γίνει μια πολεμική κραυγή, όπως στο τέλος του βου αιώνα στην Αθήνα. Πρόκειται για τη λέξη ισονομία, «το να έχει κανείς ίσο μερίδιο». Από τι; Από όλα, φυσικά, χωρίς αυτό να σημαίνει πάντοτε, όπως στην περίπτωση τόσων εμφύλιων πολέμων, την κατάργηση των χρεών και την ανακατανομή της γης. Ενώ οι Βοστονέζοι, τους οποίους συναντά ο Tocqueville το 1831, ικανοποιούνται που έχουν ίσα δικαιώματα, αλλά απέναντι στο Θεό που τα βλέπει όλα αυτά από πολύ μακριά. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι η ισότητα επιδιώκεται δημόσια και πολύ συχνά κατακτάται σε κάθε στάδιο και σε καθένα από τα επίπεδα της συνέλευσης. Μια θεωρητική ισότητα μπορεί βεβαίως να αποκαλύψει τις αρετές της πλειοψηφίας για τις αποφάσεις της συνέλευσης. Αλλά μια αυστηρή ισότητα αρθρωμένη σε πολεμικές πρακτικές μπορεί πολύ καλά να προσαρμοστεί με τη μη αναγνώριση της ψήφου για όλους τους ομοίους.

Άλλα λήμματα παραμονεύουν, αρχίζοντας από εκείνο που έχει διπλή κατεύθυνση: δημόσιο και ιδιωτικό. Πώς κατασκευάζεται ένας δημόσιος χώρος και τι συμβαίνει με έναν ιδιωτικό, ο οποίος αναζητείται χωρίς βιασύνη στα όρια του χώρου μεταξύ των «πολιτών» - παραδείγματος χάριν αυτών που μοιάζουν και σχετίζονται με την ισότητα- και των ατόμων που αρχίζουν να μοιάζουν, αλλά πώς; Μέσα από τη διαφορά τους που προκύπτει από ιδιαίτερα γνωρίσματα, αλλά και από τα προσωπικά τους συμφέροντα; Βεβαίως, υπάρχει επίσης το ερώτημα: Αυτό είναι ρευστοποιήσιμο; ανθρώπινοι τύποι, τουλάχιστον αυτοί που δείχνουν εκ πρώτης όψεως περισσότερο εξοπλισμένοι από άλλους για να μισανοίξουν έναν τόπο του πολιτικού ή για να σχεδιάσουν ένα χώρο ισότητας: ο πολεμιστής, ο μοναχός, ο έμπορος, για να σημειώσουμε μόνο τους πιο εμφανείς.

Περισσότερα

Η ευκαιρία είναι καλή για να επανέλθουμε σε μια σειρά στοχασμών σχετικά με τη «βούληση του συνέρχεσθαι» στις κοινωνίες που εξετάζουμε. Θα μπορούσαν να κινήσουν την περιέργεια κάποιας ή κάποιου που θα ερχόταν να ενημερωθεί για το πεδίο που ερευνά⁶.

Ο καθένας έχει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι⁷

Νότια Αφρική, Διακήρυξη των Δικαιωμάτων (Bill of Rights) του 1996. Μια κατάκτηση της καινούριας Δημοκρατίας: ο καθένας έχει στο εξής το δικαίωμα της συνάθροισης. Τίποτε δε θα μπορούσε να εγκαινιάσει καλύτερα μια συγκριτική προσέγγιση από την τόσο ισχυρή και σύγχρονη εμπειρία της χώρας που υπήρξε για πολύ μεγάλο διάστημα η χώρα των φυλετικών διακρίσεων χώρα που λυσσασμένα αρνιόταν με κάθε τρόπο να ικανοποιήσει τη βούληση του συνέρχεσθαι, έστω και ενός ατόμου με ένα άλλο, θεωρώντας την προφανή συνένοχο μιας αναγκαστικά επαναστατικής συζήτησης.

Συνέλευση; Επειδή αποτελεί βούληση ενός ατόμου; Ένας καθηγητής της κοινοβουλευτικής ρητορικής, ο Philippe-Joseph Salazar, αποκαλύπτει ότι η συνέλευση δεν είναι κάτι το δεδομένο ούτε το κεκτημένο. Η κοινή λογική γουρλώνει τα μάτια. Καλό σημάδι.

Ο κύκλος και το ημικόκλιο⁸

Ο χώρος, βεβαίως μαζί με το άτομο που θέλει να συμμετέχει ή να συγκαλέσει μια συνέλευση, αποτελεί ουσιώδες συστατικό των πρακτικών λόγου για τις κοινές υποθέσεις. Συνέλευση σημαίνει αναγκαστικά ορισμός μιας επικράτειας, χωροταξική τοποθέτηση της φυσικής

---

⁶ Τα λεγόμενα συλλογικά έργα -και όλα ανήκουν στην ίδια κατηγορία, είτε πρόκειται για βιβλία «στοχασμού», είτε του είδους «βιβλία χωρίς κανένα ενδιαφέρον»- δεν προσορίζονται για διάδοση εκτός κι αν πρόκειται για πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες. Δεν έχω λοιπόν καθόλου τύψεις να επαναλάβω στο κεφάλαιο αυτό τα θέματα και την προβληματική που βρίσκονται στο *Qui veut prendre la parole?*. Και βέβαια λαμβάνω υπόψη μου εκείνον που θα ήθελε να μάθει περισσότερα ή να προβληματιστεί. Θα σημειώνω κάθε φορά τον τίτλο της συμβολής ή των συμβολών για τις οποίες γίνεται λόγος.

⁷ Σχετικά με το Philippe-Joseph SALAZAR, «En Afrique du Sud. Eloges democratiques», ό.π., σ. 33-45.

⁸ Πβ. Jean-Philippe HEURTIN, «Architectures morales de l'Assemblée nationale», ό.π., σ. 49-

παρουσίας εκείνων που επιθυμούν να μιλήσουν, να ακούσουν, να απαντήσουν με επιχειρήματα και, αναμφίβολα, να αποφασίσουν. Οι τόποι συνάθροισης φαίνονται μάλιστα να είναι προνομιακά σημεία για να προχωρήσει κανείς στην αρχιτεκτονική διάταξη ενός καινούριου χώρου: αυτού που μια ομάδα επιλέγει για να μοιραστεί την ανταλλαγή ομιλιών, η οποία θα σφυρηλατήσει το δημόσιο λόγο της κοινότητας.

Με τη ρυθμισμένη κυκλοφορία μιας δημόσιας ομιλίας μεταξύ ατόμων που αλληλοαναγνωρίζονται ως ίσα, αναδύεται ένα είδος αυτοσυνείδησης της ομάδας, αν όχι και η ιδέα ακόμα της «κυριαρχίας του λαού» μέσα από τη συνέλευση των αντιπροσώπων του. Ο χώρος είναι ένα πεδίο που επιλέγεται για πειραματισμό από τους Γάλλους της Συντακτικής Συνέλευσης από το 1789. Μορφές εκφυλισμού ή αρετής στις αίθουσες συνέλευσης; Επίκαιρο ερώτημα από την εποχή που η αρχιτεκτονική ενδιαφέρεται να προωθήσει τις πολιτικές αρετές μαζί με τις ηθικές. Ποιες είναι επομένως οι συνέπειες του κύκλου ή του ημικύκλιου στην απεικόνιση της ισότητας, στη συναίνεση στην ιδέα της κυριαρχίας του λαού, στην καλύτερη παραγωγή της συγκινησιακής παράστασης της γενικής βούλησης; Θέατρο, θέαμα και πολιτική· αναπαράσταση και αίσθηση της πολιτικής.

Τόποι ισότητας⁹

Τρία παραδείγματα, τρία πεδία: βουδιστές μοναχοί στη μεσαιωνική Ιαπωνία, κοσμικοί αξιωματούχοι της Εκκλησίας στη Γαλλία στα τέλη του Μεσαίωνα, μνημένοι των κοινωνιών Σενούφο στην Ακτή του Ελεφαντοστού σήμερα. Στην Ιαπωνία το πλαίσιο είναι εκείνο της ρήξης με την καθιερωμένη τάξη: βούληση για απόδοση δικαιοσύνης από άτομα «δίκαια» σε ένα «Συμβούλιο του Κράτους» ανεξάρτητο από κυβερνητικούς θεσμούς. Ταυτόχρονα, κάποιες κοινότητες μοναχών επιβεβαιώνουν την αυτονομία τους: είναι υποχρεωμένες να αποδίδουν λογαριασμό για οτιδήποτε αφορά καθέναν από αυτούς και τους υπόλοιπους· είναι συνδεδεμένες με όρκους και αναφέρονται στην εξουσία των θεών που παρευρίσκονται στη συνέλευση. Αυτές οι μοναστικές κοινότητες είναι οικονομικά ισχυρές και ξέρουν να επικυρώνουν τις αποφάσεις τους απέναντι στην αυτοκρατορική Αυλή. Στις συνελεύσεις ο κανόνας της ομοφωνίας υπερισχύει ακόμα κι αν μια γνώμη ισοδυναμεί με ψήφο. Για τους κοσμικούς αξιωματούχους ο ορίζοντας είναι διαφορετικός: αρχή μιας κοσμικής εξουσίας απέναντι σε μια Εκκλησία που χαρακτηρίζεται από το κύρος της ιεραρχίας και σε μια κοινωνία βασιλικού τύπου που διαθέτει έναν καθολικό κλήρο. Η «πρακτική της άμεσης δημοκρατίας» θα αποτελούσε πράγματι τμήμα του τοπίου της μεσαιωνικής Δύσης; Το ερώτημα θα έπρεπε να τεθεί εκ νέου και για τις ιταλικές κοινότητες. Βεβαίως, πολύ νωρίς βρίσκουμε συνελεύσεις που σε ισότιμη βάση συσκέπτονται για τις κοινές υποθέσεις των κληρικών. Κληρικών που προσπαθούν να μειώσουν τις μεταξύ τους ανισότητες. Εμφανίζεται έτσι η ιδέα της *universitas* με το συμβολισμό της: τη σφραγίδα, τα αρχεία, ένα σταθερό τόπο. Η συνέλευση των κοσμικών αξιωματούχων διαμορφώνει την πλειοψηφία με γραπτές ψήφους. Στις δυο αυτές περιπτώσεις της εποχής του Μεσαίωνα, οι οποίες είναι άγνωστες μεταξύ τους, τι να σημαίνουν άραγε αυτοί οι τόποι ισότητας όπου αναπτύσσονται αυτόνομες συζητήσεις και λαμβάνονται αποφάσεις για τις κοινές υποθέσεις τους; Φυσικά σε σχέση με άλλους τόπους που εντοπίζονται εύκολα: εμπορικές πόλεις, κοινότητες χωρικών, μοναχούς-πολεμιστές. Τι τύπο ατόμου και μάλιστα «πολίτη» γέννησε αυτή η εξισωτική πίεση;

⁹ Πβ. Pierre-Francois SOUYRI, «Des communautes monastiques dans le Japon medieval», ό.π., σ. 85-94· Helene MILLET, «Chanoines seculiers et conseils de prelat. En France, a la fin du Moyen Age», ό.π., σ. 95-106· Andras ZEMPLENI, «Les assemblees secretes du Poro Senoufo (Nafara, Cote d'Ivoire)», ό.π., σ. 107-144.

Στην Ακτή του Ελεφαντοστού, στους Σενούφο, ένας προσεκτικός και υπομονετικός εθνολόγος ανακαλύπτει ένα είδος μνητικής «δημοκρατίας», οι πρακτικές της οποίας αποσκοπούν στην καθιέρωση σε καθημερινή βάση της υπεροχής της ισότητας. Τελετουργικός χώρος σε μορφή ημικυκλίου, η συνέλευση αφιερώνεται αποκλειστικά στη συζήτηση των «υποθέσεων του δάσους», δηλαδή σε ό,τι αφορά από κοινού τους μνημένους της «Μητέρας», σε μια κοινωνία όπου κάθε αρσενικό άτομο πρέπει να μνηθεί. Στο κέντρο της συνέλευσης του δάσους υπάρχει μια κενή θέση, η θέση «της Γριάς», της Μητέρας που οι απόγονοί της είναι παιδιά από αιμομικτική σχέση, αλλά μιας Μητέρας χωρίς προσωπείο που μιλάει, μιας μορφής της κεντρικής κυριαρχίας του λόγου, διαφορετικής από τη Γριά της μνητικής διαδικασίας.

Έξω από το δάσος με το χώρο ισότητας που διαθέτει, μια άλλη συνέλευση διαχειρίζεται τις υποθέσεις του χωριού: συμβούλιο, περιφέρεια, μαζί με τη μικρή ακολουθία ανισοτήτων και αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων. Το συμβούλιο όμως του χωριού αποτελείται από όλους τους ενήλικους άντρες, οι οποίοι έχουν με τη σειρά τους μνηθεί στο δικό τους δάσος. Μια συγκατοίκηση μεταξύ άλλων; Και ποιων, σε μια ήπειρο όπως η αφρικανική, η οποία προφανώς είναι τόσο πλούσια σε συνελεύσεις;

Οι πολεμιστές: Κοζάκοι, αρχαίοι Έλληνες και Κιρκάσιοι¹⁰

Ναι, ο πολεμιστής ως ανθρώπινος τύπος. Πέρα από τον πόλεμο, ο οποίος υπερβαίνει την προοπτική των απαρχών μιας «βούλησης του συνέρχεσθαι» στη χώρα των Κοζάκων, των αρχαιοελληνικών πόλεων και της Κιρκασίας του προηγούμενου αιώνα. Ενώ οι αρχαίοι Έλληνες αποτελούν αντικείμενο σοβαρής μελέτης εδώ και πολύ καιρό, οι Κοζάκοι προκαλούν γέλιο. Άδικο. Σε αυτή την πειραματική έρευνα κατέχουν ουσιώδη θέση.

Ο εξισωτικός κύκλος εκείνων που αποκαλούνται «ελεύθεροι άνθρωποι» γοητεύει όλους όσους αναρωτιούνται πώς και γιατί άνθρωποι, οι οποίοι αρνούνται την εξουσία των κυρίων και το δεσποτισμό ενός Μοσχοβίτη τσάρου, κατορθώνουν να επινοήσουν στην άδεια στέπα τη χάραξη ενός κύκλου που θα δώσει το όνομά του στη συνέλευση. Ένας κύκλος «αδελφών με ίσα δικαιώματα» σε κάθε επίπεδο οργάνωσης μιας κοινωνίας ριζικά αντίθετης προς όλες τις μορφές αυταρχικής εξουσίας. Από τις συνελεύσεις αυτές η πιο σημαντική επιλέγει κάθε χρόνο τους αξιωματούχους της, πολεμικούς αρχηγούς, δικαστές, γραμματείς, τους οποίους έχει δικαίωμα να ανακαλέσει ανάλογα με την κρίση της πιο θορυβώδους πλειοψηφίας. Μια κοινωνία πολεμιστών που εφαρμόζει την ίση διανομή του πλούτου: Όλα κληρώνονται, γη, εισοδήματα, λάφυρα.

Δε θα μπορούσε να επινοηθεί πολλές φορές ένας εξισωτικός κύκλος; Οι «ελεύθεροι άνθρωποι» των πρώτων κατοίκων του Ζαπορόζιε είχαν παρατηρήσει τις κοινότητες των Τουρκομογγόλων; Οι Αχαιοί πολεμιστές που συνέρχονται σε κύκλο στην τρωική ακτή πρέπει να είναι κληρονόμοι κάποιων άλλων για να αρχίσουν τη διανομή των λαφύρων ή το μοίρασμα των σφάγιων της θυσίας με ίσο τρόπο μέσα από κλήρωση; Από τους ανθρώπους της εποχής του χαλκού μέχρι τους Σπαρτιάτες που αποκαλούνται όμοιοι σκιαγραφείται ένα είδος κυριαρχίας της συνέλευσης με δεσπόζουσα την ισότητα μεταξύ των μελών της. Τόσο ισχυρής, που τον 7ο αιώνα π.Χ., όταν δηλαδή επέρχεται διαφωνία μεταξύ των «αρχηγών», με το συμβούλιο αναμφίβολα σε «απαρτία», η νίκη πρέπει να είναι με το μέρος της πλειοψηφίας του

¹⁰ Πβ. Iaroslav LEBEDYNSKY, «Les Cosaques, rites et metamorphoses d'une democratie guerriere», ό.π., σ. 147-170· Frar^oise RUZE, «Des cites grecques: en guerre et en deliberation», ό.π., σ. 171-190· Georges CHARACHIDZfi, «En Circassie: comment s'occuper du gouvernement des hommes», ό.π., σ. 191-210.

συγκεντρωμένου λαού. Η καταμέτρηση των ψήφων καθιερώνει την «εξουσία», το κράτος του λαού, του δήμου. Εμφάνιση μιας πρώτης «δημοκρατίας», της κυριαρχίας του λαού, στη γλώσσα αυτών εκεί των γηγενών. «Ποιος θέλει να λάβει το λόγο;» λέει ο κήρυκας στη συνέλευση που συγκαλείται προκειμένου να συζητηθούν θέματα πολέμου και όλες οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που γίνονται από καθεμιά από αυτές τις μικροσκοπικές πόλεις. Γνωρίζουμε ότι το δικαίωμα λόγου είναι συνυφασμένο με την ικανότητα του να φέρει κανείς όπλα και να μάχεται μαζί με τους άλλους πολίτες για τα «κοινά» και για τη μικρή του πατρίδα.

Ένας στρατός σε εκστρατεία μπορεί να συμπεριφερθεί ως κινητή συνέλευση και να ανταγωνιστεί εκείνη που παρέμεινε «στην πόλη». Εκτός κι αν, όπως στη Σπάρτη, οι πολίτες-πολεμιστές, προτού φύγουν, αναθέσουν το δικαίωμα απόφασης στις αρχές που παραμένουν, στην προκειμένη περίπτωση εφόρου και συμβούλιο.

Έξω από τη χώρα των Κοζάκων, τον προηγούμενο αιώνα, και με την ευκαιρία μιας ριζικής αντιπαράθεσης με την ιμπεριαλιστική Ρωσία, η κirkασία κοινωνία της Μαύρης Θάλασσας επινοεί μέσα σε μερικές δεκαετίες έναν πρωτόγνωρο τύπο οργάνωσης με βάση μια «μεγάλη συντακτική συνέλευση». Εφήμερη επανάσταση, που αρχίζει με μια τεράστια έξοδο των χωρικών, οι οποίοι απελευθερώνονται από τους ηγέτες τους. Νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων γίνονται απαραίτητες. Αντί να συγκεντρώσουν γενεαλογικές ομάδες, των οποίων τα μέλη ήταν διασκορπισμένα μέσα σε ολόκληρη τη χώρα των Κιρκασιών, κάποιοι σοφοί γέροντες αποφασίζουν να προχωρήσουν σε μια νέα κοινωνικο-χωροταξική διανομή με «εκατοντάδες σπιτιών που διαιρούνται σε δεκάδες σπιτιών». Μια διαίρεση σε εκατονταρχίες και σε δεκαρχίες κινητοποιεί αυτούς τους χωρικούς-πολεμιστές κάτω από μια ενοποιημένη διοίκηση που πηγάζει από την εξουσία μιας μεγάλης κirkασιανής συνέλευσης, η οποία αποτελείται από αντιπροσώπους όλων των εκατονταρχιών.

Επινοώντας την *universitas*¹¹

Μεταξύ του 9ου και του 12ου αιώνα οι ιταλικές κοινότητες φυτρώνουν σαν μανιτάρια μετά τη βροχή. Τόσο πολλές τοπικές εμπειρίες ενός νέου δημόσιου χώρου. Σε γενικές γραμμές υπάρχει πρώτα η έλευση ενός συνόλου, της *universitas*, η εμφάνιση μιας αυτονομίας που αποσκοπεί στην αυτοκυβέρνηση και ο θεσμός μιας εξουσίας συγχρόνως κοσμικής και προσωρινής. Διότι η κοινοτική κίνηση εγκαινιάζεται πλήρως και ακόμα περισσότερο σε μια κοινωνία υποταγμένη στην εξουσία της χριστιανικής Εκκλησίας καθώς και στην εξουσία της ρωμαιογερμανικής Αγίας Αυτοκρατορίας. Μια συνάθροιση μπροστά σε έναν καθεδρικό ναό με την ευκαιρία ενός δικαστηρίου δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο σύγχυσης με μια εκούσια και αποφασιστική συνέλευση των πολιτών-ναυτικών της Πίζας το 1080. Αυτή ακριβώς μάλιστα ανακηρύσσεται *communitas* και παρέχει στον εαυτό της το δικαίωμα να οργανώσει και να χρηματοδοτήσει τις πολεμικές εκστρατείες του στόλου. Αλλού, η κατάκτηση ενός χώρου των πολιτών θα γίνει με βήμα σημειωτόν, μέσω του δικτύου μικρής έκτασης ρυθμίσεων: ευθυγραμμίσεις σπιτιών, χαράξεις δρόμων, διαχείριση των εισόδων και αρχιτεκτονική των δημόσιων χώρων.

Πρόξενοι, συνελεύσεις και συμβούλια θα σηματοδοτήσουν την ιστορία των κοινοτικών πρακτικών. Ας σημειώσουμε με την ευκαιρία ότι οι κοινότητες που αναμένουν ακόμη τον ιστορικό τους είναι πολυάριθμες. Ένα πρώτο φαινόμενο αυτού του κόσμου των κοινοτήτων

---

¹¹ Πβ. Jean-Pierre DELUMEAU, «De l'assemblée precommunale au temps des conseils. En Italie centrale», ό.π., σ. 213-228· Gabriella ROSSETTI, «Entre Pise et Milan», ό.π., σ. 229-242· Odile REDON, «Parole, temoignage, decision dans les assemblies communales en Toscane meridionale aux XII'-XIII' siecles», ό.π., σ. 243-255.

αποτελεί ο ρόλος που έχουν οι γραφείς και οι νομικοί. Η απόδοση της δικαιοσύνης, η δημοσιοποίηση του δικαίου για τους πολίτες συνοδεύει στενά τη δραστηριότητα των γραφείων που καταγράφουν τις συζητήσεις και μορφοποιούν πρακτικές συχνά πρωτόγνωρες. Άλλη διάσταση που αποτελεί σημαντικό συστατικό των κοινοτικών συνελεύσεων είναι η χρήση του όρκου, όρκου αλληλεγγύης, πίστης στις συλλογικές αποφάσεις για τις δεσμεύσεις της κοινότητας (*communitas*). Όρκος που μπορεί να είναι τόσο ατομικός όσο και συλλογικός. Ένδειξη ότι η βούληση του συνέρχεσθαι επικρατεί της παραδοσιακής συγκέντρωσης. Ποιο είναι το περιεχόμενο, κάθε φορά, της ιδιότητας του πολίτη που βλέπουμε να αναπτύσσεται στις «πόλεις-δημοκρατίες» που δημιουργούνται; Τι είναι αυτό που κάνει να μοιάζουν όσοι θέλουν να αποφασίσουν από κοινού για τις υποθέσεις της κοινότητας (*communitas*); Η συνέλευση που μπορεί να ονομαστεί «βουλή» εμφανίζεται συχνά ως λαός (*populus*), δηλαδή το σύνολο των ένοπλων αντρών. Επομένως το σύνολο όσων μπορούν να φέρουν όπλα σε ξηρά και θάλασσα. Αυτοί λοιπόν που έχουν τα αναγκαία εισοδήματα για να προμηθευτούν την πανοπλία τους και μερικές φορές ένα άλογο. Εδώ κι εκεί ο *populus* θα χωριστεί από τους *milites* που πολεμούν έφιπποι, ενώ οι υπόλοιποι συνεχίζουν με τα πόδια. Περιορισμένου αριθμού συμβούλια, τριακοσίων ή πεντακοσίων μελών, θα προετοιμάσουν την ημερήσια διάταξη και θα συζητήσουν τα σημαντικά θέματα προτού τα υποβάλουν στη γενική συνέλευση που ανέρχεται σε πέντε με έξι χιλιάδες μέλη. Τρόποι εκλογής με ή χωρίς κλήρωση, κανόνες της πλειοψηφίας, ορισμός της απαρτίας, ρόλοι των ειδικών και των προκριτών, τόσες διαδικασίες που ποικίλλουν από τη μια κοινότητα στην άλλη κατασκευάζοντας ένα πάντοτε διαφορετικό «πολιτικό».

Συγκαλώντας συνέλευση¹²

Πολλές συνελεύσεις γίνονταν στη Συρία το 1800 πΧ. Στις πύλες της πόλης, στο κέντρο του βασιλείου, σε περιφερειακές αμφικτυονίες και ακόμα σε ορισμένες πόλεις. Πολύ συχνά πρόκειται για συγκεντρώσεις που αποφασίζονται από ένα πρόσωπο της βασιλικής οικογένειας ή έναν ηγεμόνα που παίρνει την εξουσία του από έναν ενεργό βασιλιά. Η «συνέλευση» δεν αποτελεί αυτομάτως δικαίωμα του καθενός. Στη συγκαλούμενη συνέλευση το ποιοι παίρνουν το λόγο ελέγχεται προσεκτικά. Φροντίζουν να διώξουν γρήγορα τους Θερσίτες. Ούτε τα γένη των Βεδουίνων ούτε οι ένοπλοι άντρες δείχνουν να επικαλούνται την πολεμική τους ιδιότητα. Σε ορισμένες εμπορικές πόλεις, που βρίσκονται εκεί που διασταυρώνονται περισσότερα βασίλεια, εμφανίζονται συνελεύσεις πόλης, συμβούλια έτοιμα να δοκιμάσουν να δράσουν αυτόνομα για μια σειρά κοινών υποθέσεων.

Οι διαβουλεύσεις διέπονται από μια ιπποτική ευγένεια. Ο λόγος παραχωρείται στους καλύτερους, οι οποίοι είναι κυρίως οι ηλικιωμένοι, οι πρόκριτοι που έχουν μια αναπτυγμένη αίσθηση των πλεονεκτημάτων της συναίνεσης και της ομοφωνίας. Φαίνεται ότι αυτή είναι η γενική πρακτική στην Εγγύς αλλά και στη Μέση Ανατολή. Αυτό σημαίνει ότι η συνέλευση «είναι ένα *forum* όπου προτάσσονται η τιμή, η εκτίμηση, ο σεβασμός και η αιδώς»; Θα ήταν ευτύχημα να παρευρίσκεται κανείς σε μια κοινοτική συνέλευση. Θα βρίσκονταν όπως σε μια οικογένεια. Στις περιοχές κοντά στις θάλασσες του Νότου υπάρχουν επίσης μεγάλες συνελεύσεις και ακόμη όμορφα και πλούσια σπίτια για να διασκεδάσει κανείς τον ελεύθερο χρόνο του. Η τοπογραφία μιας από αυτές τις κατοικίες δεν μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί χωρίς την τέλεια γνώση των συγγενικών ομάδων που δομούν το χώρο, τόσο τον «ιδιωτικό» όσο

---

¹² Πβ. Jean-Marie DURAND, «“Se reunir” en Syrie. Au temps du royaume de Mari», ό.π., σ. 259-272· Yves SCHEMEIL, «Entre le Tigre et le Nil, hier at aujourd’hui», ό.π., α. 273-302· Jean-Paul LATOUCHE, «Maison d’assemblee au milieu du Pacifique», ό.π., α. 303-325.

και το «δημόσιο», που προοριζόταν για τις ανταλλαγές απόψεων και τις συζητήσεις σχετικά με τις κοινές υποθέσεις. Οι κοινωνίες των νότιων νησιών δεν μπορούν να ξεπεράσουν το μεγαλείο των βασιλέων τους. Καλλιεργούν τα κληρονομικά προνόμια και τα εμβλήματα που τονίζουν το γόητρο των αξιωμάτων που οι υπόλοιποι εποφθαλμιούν. Συμπόσια και συζητήσεις εναλλάσσονται με αρκετά πολιτικό τρόπο. Δεν υπάρχει συνέλευση χωρίς πλούσιες παροχές και πριν από την τοποθέτηση των αγαθών και των τροφών στο μέσο, γίνεται μια διανομή, η οποία δεν έχει κανένα λόγο να είναι εξισωτική. Τρώνε και πίνουν στη συνέχεια συζητούν. Για τι πράγμα; Για εκχερσώσεις εδαφών, για κοινούς ψαρότοπους κ,λπ. Για μια σειρά πράξεων και αποφάσεων η δημοσιότητα εξασφαλίζεται με την έκφραση «Ο οίκος της συνέλευσης δηλώνει...». Και σήμερα;

Commons και Γάλλοι της Συντακτικής Συνέλευσης¹³

Αλλαγή σκηνικού: το θέατρο της αντιπροσώπευσης στη Γαλλία με τα μέλη της Συντακτικής Συνέλευσης και στην Αγγλία με τα μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων (Commons). Διαφορά επίσης στο χρόνο. Όταν ξεκινά η Επανάσταση του 1789, το αγγλικό έθιμο επικρατεί ήδη από πολύ καιρό το 14ο και το 15ο αιώνα η Βουλή του Λονδίνου είναι πολύ δραστήρια. Με τους Γάλλους της Συντακτικής Συνέλευσης εμφανίζεται ένας νέος χώρος λόγου. Πρέπει να επινοήσουν ένα δημόσιο χώρο για την κυριαρχία του λαού: συζητήσεις στον κύκλο και στο ημικύκλιο. Νέες πρακτικές επιβάλλονται το 1792, ακριβέστερα μεταξύ Μασσαλίας και Παρισιού. Δεν πρόκειται πλέον μόνο για το δικαίωμα του καθενός να συμμετέχει σε συνέλευση. Κάθε πολίτης επιδιώκει να «κάνει το νόμο να μιλήσει». Πρέπει να βγει από το στενό κύκλο της Συνέλευσης και των αντιπροσώπων. Θέση στους πατριώτες ιεραπόστολους που αρχίζουν να οργάνουν τους δρόμους της Προβηγκίας. Ο λαός ασκεί την κυριαρχία του περπατώντας. Πλανόδιες πρακτικές χαρακτηρίζουν τους πολίτες που είναι πεπεισμένοι ότι στις σημαντικές συνελεύσεις πρέπει να έχουν πρόσβαση όλοι όσοι έχουν τη «γαλλική υπηκοότητα». Εφοδιασμένοι άλλωστε με μια κάρτα Τμήματος. Ξεπροβάλλουν έτσι οι εκπρόσωποι με τις κραυγές, τις παθιασμένες φωνές που ερμηνεύουν τις «ηθικές ανάγκες» του κυρίαρχου λαού. Οι ψυχροί νομοθέτες της Συνέλευσης προσκαλούνται στο καθήκον της ευαισθησίας. Πρέπει να υποδεχτούν τις συγκινήσεις του λαού. Μετά την αυθόρμητη παρόρμηση, κάνουν έκκληση στο ιερό, αυτό το «ελατήριο της αναδυόμενης ισχύος του λαού». Για παρόμοιες πρακτικές συνέλευσης χρειάζεται προφανώς μια άλλη σκηνή. Στη Μασσαλία, όπου γνωρίζουν να εξηγούν τη δύναμη αυτού του βουλευτικού κινήματος, μια κεντρική επιτροπή επιφορτίζεται με την εξασφάλιση μιας «γενικής συγκατάθεσης». Θα θέλαμε να ξέρουμε καλύτερα τον τρόπο λειτουργίας των σοβιέτ την εποχή των πρώτων μπολσεβίκων και του συντρόφου Λένιν. Δυστυχώς μας λείπουν στοιχεία στην έρευνα που διεξάγουν ιστορικοί και εθνολόγοι από το 1992.

Από το 1789 προκειμένου να αρχίσουν να συζητούν οι χίλιοι διακόσιοι εκλεγμένοι της Συντακτικής Συνέλευσης, που «δε θέλουν να μιμηθούν κανέναν», πρέπει πρώτα να ορίσουν την ημερήσια διάταξη ώστε να ψηφίσουν νέους νόμους και να πάρουν τις κατάλληλες οικονομικές αποφάσεις. Πώς λαμβάνουν το λόγο; Πώς επικεντρώνουν τη συζήτηση έτσι που να είναι εξισωτική και να προχωράει με διευθετημένες προτάσεις; Τοποθετώντας ένα σύνολο σχεδόν μόνιμων επιτροπών που οι εργασίες τους είναι ουσιώδεις για αυτά τα νέα «είκοσι εκατομμύρια» πολιτών. Ευτυχώς, δοκιμάστηκαν πολλοί μηχανισμοί από τη Βουλή των

¹³ Πβ. Jacques GUILHAUMOU, «Un argument saisi dans le mouvement démocratique, la souverainete deliberante, a Marseille», ό.π., α. 329-348· Sophie WAHNICH, «Recevoir et traduire la voix du peuple», ό.π., α. 349- 372· Patrick BRASART, «Des Commons au Manège: effets d'écho en Chambre sourde», ό.π., α. 373-389.

Κοινοτήτων της Μεγάλης Βρετανίας. Αξιοσημείωτες διαφορές: για παράδειγμα, τα μέλη της Συντακτικής Συνέλευσης αποκτούν έναν πρόεδρο, ο οποίος εκλέγεται κάθε δεκαπέντε ημέρες. Δεν τίθεται ζήτημα να εκλέξουν έναν Πρόεδρο (speaker) για την περίοδο που διαρκεί η Βουλή, όπως στην Αγγλία που αυτός εκλέγεται για επτά χρόνια. Η σύγκριση θα έπρεπε και εδώ να γίνει με τις απαρχές, ιδιαίτερα εκείνες των Commons του Λονδίνου που οι πρακτικές τους δεσμεύουν μια πλήρη βουλευτική ρητορική, τα αποτελέσματα της οποίας, μέσα από διαδοχικές τροποποιήσεις, χαρακτηρίζουν ακόμη τις ευρωπαϊκές συνελεύσεις του Στρασβούργου, στο παρόν και στο μέλλον.

Ένας τόπος του πολιτικού;¹⁴

Στα όρη της νότιας Αιθιοπίας ένας εθνολόγος ξαναβρίσκει μια κοινωνία, η οποία, ακόμα και σήμερα, πιστεύει ότι η εξουσία πρέπει να βρίσκεται στη συνέλευση. Πρόκειται, όπως λένε στην Αντίς-Αμπέμπα, για αγρίους. Δεν είναι η Αφρική, επαναλαμβάνουν στο Παρίσι. Απομένει το γεγονός ότι αυτοί οι μη Αφρικανοί άγριοι επινόησαν μια κοινωνία όπου η ιεραρχία αμφισβητείται συνεχώς. Όποιος κάνει τον κόπο να τους επισκεφτεί, και προπαντός να τους ξαναεπισκεφτεί, διαπιστώνει ότι στο χώρο της ανώτατης συνέλευσης υπάρχουν πέτρινες θέσεις σε σχήμα τόξου του κύκλου. Αντί της κεντρικής εξουσίας υπάρχουν συνελεύσεις όπου οι κοινωνικές τάξεις και οι σχέσεις συγγένειας έχουν περιθωριοποιηθεί. Ακριβέστερα: στη χώρα των Οσολό οι θυσιαστές -κληρονομικό αξίωμα- είναι εκείνοι που ρυθμίζουν όλες τις τελετουργικές δραστηριότητες, όλες δηλαδή τις εθιμοτυπικές διαδρομές, όπως συμβαίνει, στην περίπτωση αυτή, σε πολλές αφρικανικές κοινωνίες. Οι θυσιαστές όμως είναι ενσωματωμένοι στον κύκλο της συνέλευσης, συμμετέχουν σε αυτή χωρίς να έχουν ενεργητικό ρόλο στη συζήτηση, πολύ ισχυροί, σιωπηλοί προσκεκλημένοι, επεμβαίνουν μόνο για να εγκαταστήσουν την τελική ομοφωνία. Αντιθέτως, υπάρχει θέση για νέους δράστες: τους «αξιωματούχους», τους καλούς ρήτορες, τους παράγοντες της αγοράς (forum), αυτούς που μιλούν με γνώμονα τα κοινά συμφέροντα. Αν τεθεί θέμα θυσιών, διότι αυτές αποτελούν τμήμα των δημόσιων υποθέσεων όπως οι εργασίες άρδευσης ή ο πόλεμος, η συνέλευση είναι εκείνη που αποφασίζει κυριαρχικά για τον αριθμό των θυμάτων όσο και για την εκλογή αυτών που θα φέρουν εις πέρας την τελετουργία.

Πώς και γιατί συγκρίνουμε;

Στο συγκριτισμό αυτό «ανάμεσά μας», δεν τίθεται ούτε θα τεθεί ποτέ θέμα παράθεσης μιας μικρής δόσης από Ιαπωνία που ασυναίσθητα θα ήταν ολόκληρη η Ιαπωνία, ενός ξύσματος Κιρκασιών που θα αναπαρίστανε αμέσως τη μάζα του Καυκάσου και, για τον πολιτικό χαρακτήρα, δυο ή και τρεις ιταλικές κοινότητες που θα επέτρεπαν να γράψουμε ως συμπέρασμα σε έναν τόμο του είδους «Comparative Studies», ιδού πώς συνέρχονται σε συνέλευση στην Ιταλία για να επινοήσουν το πολιτικό, ενώ στην Ιαπωνία... Θα χρειαζόταν μια μεγάλη περιπλάνηση και πολλές απάτες για να ξαναβρούμε το κοινωνικό παιχνίδι των ελληνοιστών μας όπου τίποτε δεν είναι πιο προκλητικό από το να ξέρουμε αν οι Αθηναίοι μας γνώρισαν πραγματικά «την» δημοκρατία, φυσικά την αληθινή, ή ακόμα, μια εξευγενισμένη παραλλαγή, αν στο Σόλωνα ή στον Κλεισθένη ανήκει η αθάνατη τιμή της επινόησης του πολιτικού. Ιδιαίτερα παράδοξο.

¹⁴ Πβ. Marc ABELES, «Revenir chez les Ochollo», ό.π.. a. 393-413.

Από τη σκοπιά του συγκριτιστή υπάρχουν, λοιπόν, πρακτικές συνέλευσης οι οποίες θα μπορούσαν να μη δημιουργηθούν ή να παραχθούν από διαφορετικά είδη ισότητας. Πρακτικές που μπορούν να εξαφανιστούν: ορισμένες κατακτήσεις που έγιναν στη διάρκεια πολλών αιώνων δείχνουν καθοριστικές απέναντι σε κάποιες λαθραίες προόδους και σε μερικά στιγμιαία ίχνη, μόνο επειδή επωφελούνται από τη λήθη και τη γρήγορη εξαφάνιση άλλων εμπειριών, αλλόκοτων και χαμένων για πάντα. Εκεί όπου η ιστορία που διδάσκεται στα Λύκεια και στα Πανεπιστήμια μας προτείνει τη συναρπαστική διαδρομή που οδηγεί από τους αρχαίους Έλληνες μας σε εμάς, ή αντιστρόφως, χωρίς να διαθέτει μάλιστα τα εργαλεία των συγχρόνων μας, οι οποίοι εξετάζουν τα πράγματα από πολλές πλευρές, η ανθρωπολογία, νιώθοντας συγκριτική κάθε μέρα, αισθανόμενη πλήρως ελεύθερη να μεταβεί από πολιτισμό σε πολιτισμό και να τρυγήσει το μέλι παντού όπου το συνέρχεται αναπτύχθηκε κι έδωσε άνθη, μας προσκαλεί, με την προτίμηση που έχει στην ασυμφωνία, να μελετήσουμε σε βάθος κάποιες κοινωνίες με έντονες ή κρυφές αντιθέσεις, να τις συγκεντρώσουμε ή να τις χωρίσουμε, ώστε να προκύψουν άλλες, αλλού, πέρα από όρια χρόνου ή τόπου. Και για ποιο λόγο; Γιατί το ερώτημα ξαναφυτρώνει όπως το ζιζάνιο από τη στιγμή που η γνώση ανησυχεί για την επιστήμη και το μέλλον της. Επειδή, κατ' αρχάς, η μελέτη σε βάθος πολλών εμπειριών παράγει πολύ συχνά χώρους κατανόησης που, όπως γνωρίζουν οι ιστορικοί του πολιτικού¹⁵, και μάλιστα οι φιλόσοφοι, έχουν αξία και αναζωογονητική επίδραση στον ερευνητικό τους τομέα. Στη συνέχεια, επειδή πολλές απαρχές, που παρατηρούνται στη συγκεκριμένη πορεία τους, επιτρέπουν να αναλύσουμε από πολύ κοντά τις συνιστώσες συγγενικών σχηματισμών, όπου καθεμιά από αυτές, λόγω των ιδιαίτερων γνωρισμάτων της, μπορεί να επιτρέψει στον προσεκτικό συγκριτιστή να διακρίνει την κλίση που χαρακτηρίζει τη μορφή ενός μικροσχηματισμού του πολιτικού ανάμεσα σε μια σειρά πιθανών σχηματισμών.

---

¹⁵ Θα διαβάσουμε τον Πρόλογο που έγραψε ο Pierre Rosanvallon για το βιβλίο *Qui veut prendre la parole?*, με τίτλο «*Les vertus d'un comparatisme derangeant*», ό.π., σ. 7-12.